

Erskine R. Life scripts: a transactional analysis of unconscious relational patterns. – Karnac : 2010.

Goulding M.M., Goulding R.L. Changing lives through redecision therapy. – New York : Brunner/Mazel, 1979.

Hay J. Transactional Analysis for Trainers. – Sherwood Publishing, 1996.

Steiner C. Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts. – Grove Press; 2nd edition, 1990.

T. Kostina. Narrative component of life-script of personality.

The article is devoted the analysis of possibilities of awareness of life-script of personality on the basis of verbalization of vital experience by a subject in the process of narrative interview.

Keywords: *narrative, narrative psychology, life-script, transactional analysis, vital experience.*

УДК 159.923.2:159.9.07

О. М. Лукашевич

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДОРΟΣЛОГО ВІКУ

У статті здійснено міждисциплінарний теоретичний аналіз рівня дослідженості феномену громадянського розвитку, визначено основні наукові підходи щодо вивчення громадянського розвитку особистості у дорослому віці, запропоновано перспективи подальшого дослідження означеної проблематики.

Ключові слова: *громадянський розвиток особистості, громадянська активність, громадянське суспільство.*

Постановка проблеми. Громадське життя України переживає складний і суперечливий процес політичної, соціальної та економічної перебудови, який поряд з позитивними зрушеннями в бік демократизації суспільства має й ряд «побічних» ефектів: політичну і соціальну непримиренність, нетолерантність, нездатність до діалогу, зневажання прав і свобод людини тощо. Як наслідок – зневіра людей у власній спроможності змінити суспільне життя на краще, пригніченість громадянської гідності.

Інша проблема полягає у тому, що сучасні соціально-політичні процеси вимагають від особистості усвідомлення власної ролі, громадянської активності в суспільному житті та дії відповідно власних переконань і цінностей. Доросла людина знаходиться на зламі колективістсько-патерналістського типу свідомості, що бере свій початок ще в громаді, де «світ» піклувався про найбільш вразливих членів спільноти. На заміну йому приходять моделі індивідуалістичної утилітарної свідомості західного типу. Основа цього типу свідомості – людина «сама себе робить», а отже, сама несе відповідальність за наслідки усіх своїх дій [Кулик, 2000, с. 26-27]. За такого типу свідомості підвищується впевненість у своїх силах, збільшується діапазон можливостей для самореалізації та громадянського самоздійснення. Тож, дослідження нової категорії – громадянського розвитку особистості набуває особливої актуальності як у науковому сенсі, так і в перспективі побудови громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблема дослідження громадянського розвитку людини привертала увагу дослідників різних наукових напрямів. Найбільш досліджено проблематику в межах філософії, політології та соціології. Це пояснюється усталеним інтересом дослідників до вивчення побудови громадянського суспільства, ключовим і визначальним елементом якого є особистість громадянина.

Науковцями-філософами в останніх працях (статті, монографії) активно досліджено: проблематику громадянського суспільства в Україні (В. Андрущенко, А. Колодій, В. Кремень, Я. Паськів, В. Михайлішин та ін.); майбутнє української цивілізації в контексті побудови громадянського суспільства (М. Михальченко); роль громадських організацій та особистості в побудові громадянського суспільства (В. Бех, І. Паськів, А. Карась та ін.)

Сучасні політологічні пошуки були спрямовані на дослідження: зв'язків громадянського суспільства з державою (В. Барков, В. Безверхий, С. Кириченко, В. Кремень, С. Тимченко та ін.); механізмів взаємодії влади і громадянського суспільства (М. Бойчук, Т. Бутирська, А. Герман, О. Якубовський та ін.); форми взаємодії громадянського суспільства й особистості (Б. Парахонський, Ю. Рожкова); політичної системи і громадянського суспільства (Д. Горелов, І. Харченко, Ю. Якименко та ін.).

Соціологічні наукові дослідження орієнтовані на вивчення: проблематики становлення громадянського суспільства (М. Бойченко, О. Чувардинський та ін.); ефективності соціальної політики як стратегії побудови громадянського

суспільства (М. Корж); дослідження громадської думки (С. Шовкошитна), формування патріотизму як чинника соціалізації особистості (Г. Коваль); проблеми соціальної адаптованості особистості за умов радикальних суспільних змін в Україні (С. Хутка).

Останнім часом активізувався інтерес науковців до визначеної проблематики в сфері права, педагогіки та психології.

У правовій галузі досліджено: правові аспекти побудови громадянського суспільства та формування правосвідомості особистості громадянина (О. Бандура, В. Бачинін, В. Головченко та ін.); соціальні явища, які впливають на деформацію правосвідомості особистості (М. Цимбалюк); правові механізми формування правової культури особистості (М. Смоленський, В. Шмаков, Г. Ділігенський, А. Скуратівський).

Наукові доробки в педагогіці торкались проблематики формування громадянських якостей і властивостей особистості (І. Бех, А. Бабаєв, О. Киричук та ін.), були пов'язані із практичним упровадженням ідей громадянського виховання, громадянської соціалізації (А. Крицька, В. Оржеховська, В. Поплужний, О. Сухомлинська та ін.).

У психологічній науці досліджено психологічні механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості (М. Боришевський, М. Алексєєва), розроблено психологічну концептуальну модель громадянського становлення особистості юнацького віку (Л. Снігур). Але, як бачимо, цілісних соціально-психологічних досліджень громадянського розвитку особистості майже немає, відсутні спроби аналізу генезису феномену громадянського розвитку, недостатньо досліджень вікових особливостей процесу громадянського розвитку дорослої людини, що робить означену проблематику конче актуальною.

Метою статті є визначення рівня дослідженості проблеми громадянського розвитку дорослої людини у різних наукових напрямках, виокремлення шляхів актуалізації вивчення цього феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід визначити, що у науковому просторі аспекти громадянського розвитку особистості найчастіше досліджувались через призму феномену громадянського суспільства. Існує декілька усталених підходів до його розуміння: соціально-філософський, історичний, політологічний, соціологічний, культурологічний, соціально-психологічний тощо [Орлова, 2007].

За іншою класифікацією визначались: соціологічний, нормативно-політологічний, юридично-правовий, філософський підходи [Карась, 2003, с. 378-379].

У парадигмі *соціально-філософського підходу* (Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Фергюсон, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель, Ж. Руссо, А. де Токвіль, К. Гаджієв, І. Гобозов, З. Голенкова, Р. Додонов, В. Жуков, Б. Замбровський,) містилась спроба осмислення загальносвітового досвіду у рішенні проблем громадянського суспільства і правової держави, а також співвідношення їх з суспільними реаліями [Сунгуров, 1999].

На рівні філософського аналізу початок формування уявлень щодо громадянського розвитку сягає античної давнини і позначався процесом переходу людини зі стану підданства до громадянської свободи. З грецькою ідеєю свободи людини нерозривно пов'язаний концепт громадянства і належної громадянської соціальності (Аристотель), що втілювався в активному полісному житті. Введене Аристотелем поняття *politikekoinonia* має складну природу, де щонайменше поєднані і етичне розуміння соціальності як середовища формування чеснотливості, і статус громадянина як людини вільної і законслухняної, що належить не так державі, як власне громадянській спільноті [Аристотель, 2000, с. 190-191]. З'ясовуючи значення явища «громадянства», Аристотель вважав його складним поняттям, зміст якого може змінюватися залежно від міри соціальної свободи і соціального ладу в державі: «хто в демократичному устрої громадянин – за олігархії може ним і не бути» [Аристотель, 2000, с. 66].

Вплив християнського світосприйняття (Августин, св. Тома з Аквін) став вирішальним чинником для нового, інакшого, ніж в античності розуміння свободи як свободи *волі*, що не було притаманне давньогрецькій філософії. Християнство кинуло виклик пріоритетові політичного і колективного здійснення людської свободи, акцентуючи увагу на тому, що свобода криється у її власних зусиллях чинити вільно, вибираючи лише на основі власної внутрішньої духовної праці [Карась, 2003, с. 28-31]. Тепер найважливішим ставало життя в сенсі психологічно-індивідуального пошуку блага на підставі особистого самоаналізу, здатності прийняти тверде рішення узгодженою поведінкою. Крім того, проголошена свобода благої волі та принцип рівності між людьми надавали індивідуальному життю різних за походженням, статтю і національністю людей однакової гідності. Як писав Дж. Елштайн, саме в християнській громаді жінки вперше стали

громадянами [Елштайн, 2002, с. 70]. Соціальність тепер пов'язувалася зі свободою волі людей, які солідарними діями могли впливати на покращення соціального порядку, змінюючи чесноти спільнот від варварських до громадянських, заснованих на визнанні свободи людини і права [Карась, 2003, с. 39].

Наступний крок щодо розуміння громадської сфери життя відбувся у середні віка. Християнське світосприйняття зорієнтувало людину на вартість добровільної і самостійної поведінки, що її потребувала нова релігійна громада і монастирське самоврядування. Взірцем була людина з дієвою духовною самодисципліною. Лютер у праці «Про свободу християнина» закликав людину повернутися до свого внутрішнього світу, служити людям своїм праведним життям [Карась, 2003, с. 38]. Тож, розвиток поглядів на роль свободи в християнському дискурсі призвів до її розуміння як можливості людини бути духовно і громадські активною. Соціальне життя сприймалося в значеннях християнської солідарності і взаємодоповнюваності людей, соціальних груп та етносів. Релігійний підхід виявився позитивним щодо ролі і значення духовних і тілесних сил [Карась, 2003, с. 40-42].

Перетворення середньовіччя на добу модерну позначилося перетворенням людини підданої (королеві, сюзеренові) на людину-громадянина. Оновленого значення поняття громадянин, громадянство набувають з XI ст. Це пов'язувалося з інтенсивною розбудовою міст, переходом від сільської громади до міської, де людина не просто член самоврядної спільноти, а житель міського соціального світу. Громадянство ставало нормою не лише на забезпечення свободи людини, але й умовою її добробуту та самоздійснення в сенсі власних спроможностей.

Негативним проявом цих процесів став розбрат у міському середовищі. Воно ставало дедалі ірраціональним скупченням людей, чії потреби зосереджувалися на багатстві, владі та славі. Чесність, вірність, обітниця, непідкупність сприймалися як невинуваті пережитки минулого. Було підірвано довіру до церкви, яка перестала бути взірцем духовності й моральності. Тож наслідком розбудови міст стає перевага егоїстичних інтересів, що їх генерувала економічна активність населення і сприйняття свободи, ідентифіковане з нею. На переломі від середньовіччя до модерності перестають спрацьовувати попередньо усталені стандарти солідарності,

визначені ідеологією Церкви і актуалізується потреба соціальної інтеграції населення [Карась, 2003, с. 47].

Процес перетворення підданих феодального стану на громадян модерної держави розпочався в XII ст. в Італії створенням комун. Вагомий внесок у розбудові нового світогляду належав Н. Мак'явеллі, політичним ідеалом якого була національна республіка, як основа свободи і добрих звичаїв громадян [Мак'явеллі, 1998, с. 396]. Її чинниками ставали культурно-психологічні механізми, серед яких дедалі більшої ваги надавалося літературі, мистецтву, мові. Подальший розвиток соціальної свободи і громадянства як її інституційного втілення передбачав виникнення державної ідеології, яка б задавала стандарти «громадянської порядності» на новому соціальному рівні [Карась, 2003, с. 49].

Починаючи з Нового часу, концепція громадянського суспільства отримала новий розвиток. Дослідники визначили періодизацію розвитку ідеї та практики громадянського суспільства, виокремивши три стадії, умовно названі «громадянським суспільством I, II і III» [Alexander, 1998, p. 20; Schneck, 1997, p. 83-105]. Основні положення «громадянського суспільства I» були сформульовані такими видатними мислителями як Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Фергюсон, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель, Ж. Руссо, А. де Токвіль. Ці мислителі започаткували властиве і нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства та держави, ідеї індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їхнє право творити спілки та асоціації, захищати власні інтереси, протистояти сваволі державних зверхників. У період «громадянського суспільства II», який тривав від середини XIX до другої половини XX століття, стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед яких одна з найрадикальніших – марксизм, громадянські зв'язки і громадянське суспільство оголошено формою класових відносин, породжену капіталістичним способом виробництва і приречену загинути разом з ним. У першій половині XX століття взагалі у низці країн громадянське суспільство на певний час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій «легітимного насильства» (фашизм і сталінізм). Нового розвитку набула концепція так званого «громадянського суспільства III, що охоплює післявоєнний період, а особливо яскраво виражена у 80-90-ті роки XX століття, зумовлені новими реаліями суспільства загального добробуту та

пошуками нових форм соціальної взаємодії та соціального захисту (Дж. Кін, Ч. Тейлор, Н. Роземблум, Т. Парсонс).

За останні дві декади ХХ століття вийшло багато праць, пов'язаних із дослідженням громадянського суспільства та перспектив громадянського розвитку людства (Е. Блек, М. Волцер, Дж. Александер, К. Бріант, Е. Гелнер, Дж. Маклін та ін.) [McLean, 1997, р. 1-83]. Проте, існують думки, що «громадянське суспільство як соціальний устрій ніколи не було втілено в дійсності, оскільки жодна емпірична реальність повністю не поєднується з ним і не вичерпує його змісту» [Карась, 2003, с. 445]. Якщо ж розглядати громадянське суспільство як соціальний стан, а не устрій, то можна визначити реальні перспективи його розвитку, які полягають у демократичних, ринкових процесах, актуалізації прав людини, і найголовніше – громадянському розвитку особистості (громадянської свідомості, спрямованості, активності), значення якого явно недооцінювалося [Карась, 2003, с. 445].

У такому контексті формування громадянського суспільства може розглядатися як громадянський розвиток спільноти. Але, ще запропоноване Гегелем розуміння громадянського суспільства як сукупності вільних індивідів, які взаємодіють між собою з метою задоволення своїх спільних інтересів, підкреслює, що мова йде не про усе суспільство в цілому. З точки зору сучасного вченого М. Смоленського, масштаби громадянського суспільства визначаються долею активних громадян, що наділені правовою культурою та виступають його модуляторами [Смоленський, 2003, с. 197-204]. Автор вважав, що у кожному приватному інтересі суверенної особистості присутнє завдання, спрямоване на реалізацію спільних цілей громадян, прагнення і бажання жити в співтоваристві, спільно досягаючи суспільного блага і вирішуючи проблеми свого спільного життя.

На думку вітчизняних вчених (В. Андрущенко, В. Бех, М. Патеї-Братасюк, А. Колодій, В. Кремень, І. Паськів, Я. Паськів, А. Карась, Л. Романенко, І. Підлуський, М. Михальченко та ін.), здобутки громадянського розвитку в Україні можна простежувати за такими соціально-культурними формами ідентифікації людини і суспільства, в яких максимально виявляються: горизонтальні взаємини і стосунки; толерантність; взаємодовіра; солідарність, відкритість критики; самоврядність. З іншого боку, громадянський розвиток характеризується ростом соціального капіталу, громадянською активністю, громадянською

свідомістю з відповідними інтенціями в мові, мисленні, розумінні. Вищою цінністю і найважливішою складовою громадянського суспільства є суверенна особистість, що проявляє себе як його мета і, одночасно, як засіб досягнення цієї мети [Карась, 2003, с. 381].

Зауважимо, що філософія найближче підійшла до аналізу витоків громадянського розвитку особистості. В інших наукових напрямках дослідники, скоріше, опосередковано торкаються зазначеної теми.

Так, в межах *політологічного підходу* різноманіття політичних процесів, що функціонують в політичному просторі, в західній і американській політичній традиції вивчалось у зв'язку з осмисленням феномену соціального простору. Останнє аналізувалось в концепціях П. Бурдьє, П. Сорокіна, Ю. Хабермаса, М. Фуко, М. Кастельса, Н. Лумана та ін.

Сучасне осмислення політичного простору пов'язане з концепцією глобального громадянського суспільства в роботах Х. Анхайера, М. Глазіуса, М. Калдор тощо. Ідея глобального громадянського суспільства представляється ними як «простір ідей, цінностей, інститутів, організацій, мереж та індивідів, що знаходиться між сім'єю, державою і ринком і таке, що діє над межами суспільств, держав та економік».

Взаємозв'язок громадянського суспільства й інших демократичних традицій та інститутів, дотримання прав і свобод громадянина, участь громадян в політичних процесах, проблеми взаємодії громадянського суспільства й особистості знайшли відображення в роботах російських вчених (Б. Кагарлицький, С. Калашніков, Ю. Красін, та ін.) та вітчизняних науковців (В. Безверхий, С. Кириченко, В. Кремень, С. Тимченко та ін.)

У *соціологічному підході* (Т. Парсонс, Р. Патнем, Г. Дилигенський, В. Левашов, О. Мітрошенков, А. Хлопін, Л. Гордон, В. Костюшев, Ю. Левада, В. Ядов) вважалось, що громадянське суспільство є сферою взаємодії вільних громадян, які делегують політичній сфері завдання забезпечити цілість соціуму. Це сфера такої активності, що включає в себе економічну, соціальну, політичну і культурну форми громадської поведінки, що відбувається поза державним втручанням.

Значний резонанс одержала праця Роберта Патнема, в якій обґрунтовано поняття і явище соціального капіталу. «Соціальний капітал характеризує ті особливості соціальної організації, – як-от довіра, норми та мережа громадської активності, – що підвищують ефективність суспільства, полегшуючи координацію дій. < ... > Соціальний капітал сприяє розвитку

спонтанної кооперації» [Патнем, 2001, с. 204]. Явище соціального капіталу властиве для горизонтального типу взаємодій і має значення «морального ресурсу», що при використанні не зменшується, а розширюється. За переконанням Патнема, „соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадської активності, сприяє ефективній роботі і уряду, і економіки, а не навпаки: сильне суспільство – міцна економіка; сильне суспільство – міцна держава» [Патнем, 2001, с. 215].

Серед можливих шляхів побудови громадянського суспільства соціологічний підхід пропонував організацію процесу управління соціалізацією індивіда й інституціоналізацію соціальних систем [Бурмака, 2006].

Юридично-правовий підхід розглядав громадянське суспільство як сферу здійснення прав людини й усунення умов для насильства на основі державно-конституційної гарантії громадянських прав [Карась, 2003]. Особлива увага приділялась аналізу провідних інститутів громадянського суспільства, котрі тим чи іншим чином сприяють формуванню правосвідомості автономного індивіда як громадянина.

Особливий внесок у дослідження правосвідомості як категорії філософії права зробили вітчизняні вчені О. Бандура, В. Бачинін, В. Головченко, А. Козловський, С. Максимов, О. Менюк, Є. Назаренко, М. Панов [Цимбалюк, 2004]. Досліджувались основні соціальні явища, які впливають на деформацію правосвідомості особистості, правові механізми формування правової культури особистості (М. Смоленський, В. Шмаков, Г. Ділігенський, М. Подберезський, А. Скуратівський).

Культурологічний підхід (Е. Белокурова, Д. Берестовська, Н. Беляєва, В. Дахін, Ф. Лазарєв, І. Левін) виділяв етичні проблеми становлення громадянського суспільства як пріоритетні. На думку вчених, в аспекті культури, суспільство може називатись громадянським лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інституцій, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності.

Проблема громадянської культури знайшла відгук у працях філософів В. Андрущенка, І. Зязюна, І. Ільїна, В. Кременя, Л. Сохань, В. Шинкарука, психологів Б. Ананьєва, Г. Бала, І. Беха, М. Боришевського, Л. Виготського, А. Леонтєва, С. Рубінштейна й інших. Їй присвятили дослідження вчені-педагоги Д. Вентцель, О. Вишневський, С. Гончаренко, Б. Кобзар, В. Кузь,

Б. Лихачов, Е. Пометун, А. Сиротинко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К. Чорна й інші.

У площині *педагогічного підходу* до розуміння громадянського розвитку особистості наголос робився на змісті, формах і методах громадянської освіти й виховання підростаючого покоління. Основи були закладені в наукових розробках у галузі громадянської освіти й виховання, формування громадянських якостей і властивостей особистості (О. Вишневський, Н. Косарева, М. Рагозін та ін.). З'явилися роботи не тільки з науково-теоретичним змістом (І. Бех, А. Бабаєв, О. Вишневський, О. Киричук та ін.), але й пов'язані із практичним упровадженням ідей громадянського виховання, громадянської соціалізації (В. Оржеховська, В. Поплужний, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.). На думку вчених оволодіння системою знань сприятиме формуванню світоглядних орієнтацій особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності, її самоідентифікації та самореалізації в кожній із сфер суспільного життя, що є необхідною умовою громадянського розвитку особистості.

Соціально-психологічний підхід (М. Каган, Е. Краснухіна), описуючи особистість як структурний елемент громадянського суспільства, виділяв ряд характеристик громадянина, які вона повинна мати, щоб сприяти становленню громадянського суспільства [Краснухіна, 2002, с. 124-129].

В межах *акмеологічного підходу* щодо громадянського розвитку особистості, дослідження ґрунтувалися на концепції розвитку тасамовдосконалення людини, повноти її самореалізації і самоздійснення в житті, діяльності і творчості як руху до досягнення «акме», а результатом «розквіту» її соціального акме визначалась реалізація громадянського потенціалу дорослої людини (К. Лещенков). Вивченням громадянської позиції як результату громадської життєдіяльності та інтегративної якості особистості займались Ю. Віноградов, С. Гдадченкова. Дослідження громадянської зрілості людини та виокремлення її складових обґрунтовано О. Князєвим.

У *психологічній науці* проблема громадянського розвитку людини розглядалась в контексті проблематики самоактуалізації (А. Маслоу; В.Слободчиков, Є. Вахромов), соціалізації особистості (Е. Еріксон), особистісного зростання (К. Роджерс), самореалізації (Л. Коростильова, Е.Галажинський), самотрансценденції (В. Франкл, А. Реан, В. Ісаєв, Д.Леонтьєв), як умова і мета розвитку суспільства (О. Асмолов).

Психологічні механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості представлені у науковому доробку М. Боришевського, психологічні умови становлення громадянськості особистості визначено Л. Снігур. Суттєве значення мала концепція Г.Костюка, згідно з якою індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у нього формується свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

У віковій та педагогічній психології дослідження вікових особливостей громадянського розвитку особистості майже відсутні. Серед сучасних дослідників вікові аспекти розвитку громадянськості активно досліджувались В. Поплужним. Він вбачав потребу в спільності з собі подібними як головну умову розвитку та самовдосконалення особистості, формування в неї громадянських якостей. Психологічні аспекти громадянської свідомості в юнацькому віці досліджувались в працях А. Андрєєвої, Л. Божович, С. Рубінштейна та ін. Проблеми становлення національної самосвідомості та громадянських якостей сучасної молоді в умовах розбудови української державності присвячені окремі наукові дослідження М. Боришевського, В. Поплужного, Ю. Руденка, Л. Крицької.

Як бачимо, громадянське життя людини все більше привертає увагу науковців і все більше досліджень підтверджують значущість його соціально-психологічного змісту. Але поки що відсутнє комплексне дослідження, яке може дати відповідь на питання щодо психологічних умов, особливостей та механізмів громадянського розвитку особистості дорослого віку, спроможне визначити його вікові особливості. Тож спрямуємо наші подальші наукові пошуки саме у цьому напрямку.

Висновки. Вищою цінністю і найважливішою складовою громадянського суспільства є особистість, що проявляє себе як його мета і, одночасно, як засіб досягнення цієї мети. Генеза громадянського розвитку особистості простежується в межах досліджень соціально-філософського, історичного, політологічного, соціологічного, культурологічного, педагогічного і соціально-психологічного наукових напрямів. Найбільш досліджено означену тему в межах філософії, політології та соціології. Це пояснюється усталеним інтересом дослідників до проблематики побудови громадянського суспільства – складного феномену, ключовим елементом еволюції якого є

міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній і політичній сферах.

Шляхи актуалізації досліджень громадянського розвитку особистості дорослого віку вбачаємо: у проведенні системного теоретико-методологічного дослідження генезису та психологічних особливостей процесу громадянського розвитку дорослої особистості; у поглибленні та уточненні категоріального апарату, психологічного змісту поняття «громадянський розвиток»; у визначенні соціально-психологічних умов, механізмів та закономірностей громадянського розвитку особистості дорослого віку.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у практичному використанні результатів дослідження соціально-психологічних засад процесу громадянського розвитку в роботі соціальних психологів і політологів.

Д ж е р е л а

Алексєєва М.І. Потребово-мотиваційний аспект виховання громадянськості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : Матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13-14 листоп. 1997 р. – Київ : 1997.

Аристотель. Політика. – Київ : Основи, 2000.

Боришевський М. Формули громадянина – творця: соціально-психологічний портрет особистості – громадянина // Світло. – 1998. – № 3.

Бурмака М.П. Етнокультурні суспільні організації в розбудові громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. докт. філософії в галузі соціології : 22.00.03; Міжнар. кадрова акад., МАУП, Міжнар. відкритий ун-т. – Київ : 2006.

Гражданское общество: Первые шаги / Под ред. А.Ю. Сунгурова. – Санкт-Петербург : 1999.

Гражданское общество: Теория, история, современность / Отв. ред. З.Т. Голенкова. – Москва : 1999.

Елштайн Дж.Б. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці. – Київ : Альтернативи, 2002.

Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. – Київ; Львів; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.

Кобзарь Б.С., Тайчинов М.Г. Личность и ее становление. – Київ : Молодь, 1990.

Краснухина Е.К. Социальная катастрофа и кризискоммуникации // Социальный кризис и социальная катастрофа. Сборник материалов конференции. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2002.

Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. – Київ : Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000.

Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. – Київ : Основи, 1998.

Орлова И.В. Социально-философский анализ гражданского общества как формы бытия современной демократии: дис...доктора филос. наук : 09.00.11. – Москва : 2007.

Патнем Р.Д. Разом з Робертом Леонарді та Рафаеллою Й. Нанетті. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. – Київ : Основи, 2001.

Смоленский М.Б. Правовая культура, личность и гражданское общество в России: Формула взаимообусловленности //Правоведение. – 2003. – № 1.

Струманський В. Філософсько-методологічні засади виховання громадянських почуттів і національної свідомості // Педагогічна практика та філософія освіти. – Полтава : 1997.

Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян в процесі розбудови громадянського суспільства: дис... канд. юридичних наук: 12.00.12; Національна академія внутрішніх справ України. – Київ : 2004.

Alexander J. C. Civil Society I, II, III; Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / In: Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization. – London etc.: Sage, 1998.

McLean G. Philosophy and Civil Society: Its Nature, Its Past and Its Future // Civil Society and Social Reconstruction. Ed. by G. McLean. – Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 1997.

Putnam R.D. Bowling Alone. The collapse and revival of American community. – New-York : Simon and Shuster, 2000.

Schneck S. Three Models of Civil Society in the Framing of the U. S. Republic: 1781-1789 // Civil Society and Social Reconstruction / Ed. by G. McLean. – Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 1997.

O. Lukashevych. Theoretical analysis of problem of civil development of personality of adult age.

The interdisciplinary theoretical analysis of level of investigationalness of the phenomenon of civil development is carried out in the article, basic scientific approaches are certain in relation to the study of civil development of personality in adult age, the prospects of further research of the marked range of problems are offered.

Keywords: *civil development of personality, civil activity, civil society.*